

DOI:10.26104/NNTIK.2023.37.69.044

Шабиева Н.Б., Гыязов А.Т.

ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКАНЫН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНА
КЕРЕКТИГИ

Шабиева Н.Б. Гыязов А.Т.

НЕОБХОДИМОСТЬ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

N. Shabieva, A. Gyyazov

THE NEED FOR A GREEN ECONOMY KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 338.14

Акыркы убакта «жашыл экономика» термини жаңыдан популярдуу болуп жаткан сөз гана эмес, келечектеги экологиялык катастрофаны жююу мүмкүнчүлүгүнөн тез арада зарыл болгон жолу болуп калды. Кыргызстанда транспорттун көлөмү калктын санынан дээрлик эки эсеге көп. Ошондой эле жалпы көлөмдөгү транспорттун дээрлик 80%ы эски, чыгарылгандан тарта 10 жылдан жогору болуп саналат. Бул көрсөткүч аларды пайдалануудан чыккан газдар менен атмосферанын булганышына олуттуу таасирин тийгизет. Акыркы убакка чейин Кыргызстан экономикалык жактан салттуу түрдө өнүгүп келген. Учурда эң булганган өлкөлөрдүн арасында дээрлик алдыңкы орунду ээлейт, өзгөчө бул рейтинг кышында көтөрүлөт. Калктын электр энергиясы менен 100% камсыз болгондугун көрсөткөн көрсөткүчтөргө карабастан, кыш мезгилинде катуу отундун колдонулушу (көмүр, отун) 70%га чейин жетет. Бул биз катуу отундарды колдонгондо да, өндүрүп чыгарганда да абаны булгап жатабыз дегенди билдирет. Белгилүү болгондой, экологиянын бузулушу жалпы өлкөнүн калкынын ден соолугуна терс таасирин тийгизет. Дени сак ишке жөнөндөгү калктын санынын азайышы өз кезегинде өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүн артка тартат. Бул макалада биз өлкөнүн азыркы учурдагы жалпы абалын талдап, абалды жакшыртуу боюнча сунуштарды бердик.

Негизги сөздөр: экология, аялдар, жашыл экономика, оору, чыгаруу, климат.

В последнее время термин «зеленая экономика» стала не только новомодным изречением, а крайне необходимым выходом возможности устранения экологической катастрофы будущего. В Кыргызстане количество транспорта почти в два раза повышает количество населения. А также из этого количества транспорта почти 80% являются старыми, от 10 лет и старше с года выпуска, что значительно влияет на загрязнение атмосферы выхлопными газами от их использования. Кыргызстан до последнего времени экономически развивался традиционными путями. В нынешнее время занимает почти лидирующие позиции в числе самых загрязненных стран, особенно этот рейтинг взлетает в зимнее время. Несмотря на показатели, по которым видно, что население имеет доступ к электричеству в 100%, в зимнее время и не только число потребления твердого топлива достигает до 70%. Это означает, что при употреблении, а также при добычании твердого топлива мы продолжаем загрязнять воздух. Как известно, ухудшение экологии отрицательно влияет на здоровье населения страны в целом. А уменьшение количества здорового работоспособного населения в свою очередь тянет назад развитие экономики страны. В этой статье мы проанализировали общее положение страны в данное время и дали рекомендации по улучшению ситуации.

Ключевые слова: экология, женщины, зеленая экономика, заболевание, выбросы, климат.

Recently, the term "green economy" has become not only a new-fangled saying, but an extremely necessary way out of the possibility of eliminating the ecological catastrophe of the future. In Kyrgyzstan, the amount of transport almost doubles the number of the population. And also of this number of vehicles, almost 80% are old, from 10 years and older from the year of manufacture. Which significantly affects the pollution of the atmosphere by exhaust gases from their use. Kyrgyzstan has been developing economically in traditional ways until recently. Currently, it occupies almost a leading position among the most polluted countries, especially this rating takes off in winter. Despite the indicators that show that the population has access to electricity at 100%, in winter and not only the number of solid fuel consumption reaches up to 70%. This means that when using, as well as when extracting solid fuel, we continue to pollute the air. As you know, environmental degradation negatively affects the health of the country's population as a whole. And the decrease in the number of healthy working-age population, in turn, pulls back the development of the country's economy. In this article, we analyzed the general situation of the country at this time and gave recommendations for improving the situation.

Key words: ecology, women, green economy, disease, emissions, climate.

Киришүү. Бүгүнкү күндө планетанын жаратылыш ресурстарын жырткычтык менен эксплуатациялоого жана калктын суроо-талаптарын ашыкча керектөөчү стимулдаштырууга негизделген мамлекеттердин өнүгүүсүнүн эски экономикалык модели натыйжалуу иштебей жатканын моюнга алуу керек. Мурда экономикалык өнүгүү физикалык жана адамдык капиталдын тездик менен топтолушуна алып келген болушу мүмкүн, бирок мунун бардыгына табигый капиталдын ашыкча түгөнүшүнүн жана деградациясынын эсебинен жетишилди. Чектелген жердеги мейкиндикте адамдын таасиринин чөйрөсүн чексиз кеңейтүү, жер ресурстарынын чектелүү шарттарында адамдардын тынымсыз өсүп жаткан керектөөлөрүн канааттандырууну талап кылуу мүмкүн эмес.

Акыркы он жылдыкта дүйнөнүн бир катар өлкөлөрү, учурдагы экономикалык жыргалчылык үчүн, жаратылыш ресурстарын жана экосистемаларын курмандыкка чалынган табигый капиталдын ашыкча түгөнүшүнүн эсебинен физикалык, финансылык жана адамдык капиталдын тез топтолушуна түрткү берген экономикалык өнүгүүнүн эски моделинен баш тарта башташты. Кээ бир мамлекеттердин мындай демилгесинин себеби, өнүгүүнүн жана өсүүнүн бул эскирген модели азыркы муундардын бакубаттуулугуна доо кетирип, келечек муундар үчүн чоң тобокелдиктерди

жана көйгөйлөрдү жаратууда.

Эгемендүүлүктү алгандан кийинки жылдарда ири өнөр жай ишканаларынын, тоо-кен байытуу ишканаларынын жана башка зыяндуу булгануунун жана эмиссиянын булактарынын токтоп калышынан улам республикада экологиялык абал бир аз жакшырды. Ошого карабастан калктын 60 процентинен ашыгы жашаган шаарларыбызда, өлкөдө айлана-чөйрөгө зыяндуу заттарды чыгаруунун жаңы булактарынын пайда болушунун натыйжасында абанын булганышы, суу ресурстарынын начарлашы жана калдыктарды туура эмес башкаруунун адамдардын ден соолугуна жана жалпы экологиялык абалына тийгизген таасири көйгөйлөрү көтөрүлүүдө. Акыркы жылдарда жылуулук электр станцияларынан жана отканалардан чыккан зыяндуу заттар көбөйүүдө. Муну статистика тастыктап турат. Алсак, 2011-2021-жылдар аралыгында стационардык булактардан зыяндуу заттардын эмиссиясы дээрлик 30 пайызга көбөйгөн, 2011-жылдагы 42,5 миң тоннадан 2021-жылы 54,5 миң тоннага чейин жеткен.

Республикадагы автомобилизациянын жогорку деңгээли, негизинен эскирген автопарктер (10-15 жылдан жогору) жана сапатсыз мунай продуктуларын пайдалануу атмосферага булгоочу заттардын 80%дан ашыгын - оор металлдардын бөлүкчөлөрүн, көмүртектерди жана азот оксиддери, углеводороддор, алар бензиндин жана дизелдик отундун күйүү продуктулары болуп саналат. 2021-жылы кыймылдуу булактардан абага эмиссия 400,3 миң тоннаны түздү, бул 2017-жылга салыштырмалуу 1,6 эсеге көп. 2021-жылы эмиссиянын эң чоң көлөмү күкүрт кычкыл газы жана көмүртек кычкылы, ошондой эле автотранспорттун бензинди керектөөсүнөн пайда болгон углеводороддордон келип чыккан. 2018-жылы республика боюнча бензинди колдонуу 791,8 миң тоннаны түздү, бул 2011-жылга салыштырмалуу (494,4 миң тонна) 60%га көп. Республикада мунай заттын негизги керектөөсү, башкача айтканда, жалпы көлөмдүн 70%ы Чүй, Ош, Баткен жана Жалал-Абад облустарына туура келет [1]. Кыймылдуу булактардан жана ТЭЦтен абанын булганышы эң көп Бишкек жана Ош шаарларында байкалат.

Республиканын айыл чарба жерлеринин жана жайыттарынын басымдуу бөлүгү аларды интенсивдүү жана туура эмес пайдалануудан, ошондой эле химиялык жана минералдык жер семирткичтерди ашыкча колдонуудан деградацияга жана антропогендик эрозияга дуушар болууда. Кыргызстандын айыл чарбасында адамдын ден соолугуна зыяндуу таасир тийгизип, айлана-чөйрөнү булганган пестициддерди колдонуу кескин көбөйдү. Тактап айтканда, 2017-2021-жылдар аралыгында гербициддерди колдонуу 111,9 тоннага өскөн.

Кыргызстандын жайыттарынын олуттуу аянты

(жалпы аянттын 1/4 бөлүгү) малдын санынын көбөйүшүнө байланыштуу аларга ашыкча жүк түшкөндүктөн орточо жана катуу бузулган [2]. Ата мекендик илим-изилдөө институттарынын маалыматы боюнча акыркы 50 жылда жайкы жана кышкы жайыттардын түшүмдүүлүгү 3 эсеге төмөндөгөн. Жайыттарды негизсиз интенсивдүү эксплуатациялоо алардын продуктуулугунун төмөндөп кетишине алып келди. Ошентип, адистердин айтымында, мунун натыйжасында жыл сайын 11 миллион тоннадан ашык табигый тоют коромжуга учурайт. Кыргызстанда токой каптаган аянттын көбөйгөнүнө карабастан, статистикалык маалыматтар боюнча мамлекеттик токой фондунун жалпы аянты 20 пайызга – 2003-жылдагы 3279,3 миң гектардан 2016-жылы 2619,7 миң гектарга чейин кыскарган [3].

Дыйканчылыкта жер үстүндөгү сугаттын үнөмдүү эмес ыкмалары колдонулгандыктан, сугат суусун сугаруу үчүн пайдалануу өтө натыйжасыз. Айрым алдын ала эсептөөлөр боюнча, Кыргызстан айыл чарбасында жер үстүндөгү сууну пайдалануу боюнча дүйнөдө эң төмөнкү өндүрүмдүүлүккө ээ – 1 м³ үчүн болжол менен 0,15 АКШ долларды түзөт. Ошону менен бирге, 2016-жылы сарпталган суунун жалпы көлөмүнүн 40 пайызы же 4986,9 миллион кубометрге жакыны айыл чарба багытындагы сугат иштерине жумшалган. Расмий маалыматтарга караганда, ирригациялык системалардын начар абалынан суунун 25%, ал эми иш жүзүндө 40%дан ашыгы жок болуп кетет. Өлкөдөгү чоң суу потенциалына карабастан, ичүүчү сууга жетүүнүн абалы жагымсыз деп бааланат, анткени 1 миллионго жакын кыргызстандыктар ичүүчү таза сууга жетпей калууда. Учурда Кыргызстандын 653 айылы борбордук суу түтүгүнө жетпейт – тургундар сууну ачык булактардан алууга аргасыз.

Кайра жаралуучу гидроресурстардын эсебинен Кыргызстандын ири ГЭСтери электр энергиясынын 90%дан ашыгын өндүрөт, бирок ошол эле учурда микро жана чакан ГЭСтердин потенциалы дээрлик пайдаланылбайт, алар ири ГЭСтерди курууда жергиликтүү экосистемага терс таасирин тийгизүүдөн айырмаланып, иш жүзүндө экологияга зыян келтирбейт. Чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүү ошондой эле өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун чыңдоого, атап айтканда, кургак климаттык циклдерге, алыскы региондорго жана электр энергиясын өндүрүүнүн бирден-бир негизги булагы болгон Токтогул ГЭСине көз карандылыкты азайтууга өбөлгө түзө алмак.

Азыркы учурда ошондой эле жаратылыш ресурстарын жана пайдалуу кендерди иштетүүнү, казып алууну жана кайра иштетүүнү «жашылдандыруу», эски тоо-кен жана кайра иштетүү ишканаларынын экологиялык таасирин азайтуу, жаратылышты коргоо жана кайра бөлүштүрүү көйгөйлөрүн эске алуу менен, рудаларды жана концентраттарды экспорттоодо, ме-

лиоративдик, анын ичинде эски жана жаңыдан пайда болгон калдыктарды казып алууда, адилет салык салуу маселелери курч турат.

Анын үстүнө Кыргызстандын келечеги болгон балдар айлана-чөйрөнүн булганышынын терс таасиринен жапа чегүүдө. 2017-2022-жылдары жаңы төрөлгөн ымыркайлардын тубаса аномалияларынын саны 68,4%га, ымыркайлардын тубаса аномалиялардан өлүмү 16,7%га өскөн [4]. КР ДСУнун маалыматы боюнча, 2022-жылы 157, 2021-жылы 99, 2020-жылы 139 жаңы учур катталып, рак менен ооруган балдардын жалпы саны 32%га өскөн [5].

Республикадагы экологиялык абалдын начарлашы аялдарга да терс таасирин тийгизүүдө, аларда 2010-2021-жылдары аялдардын залалдуу шишиктеринин жаңы учурларынын катталышы 22%га көбөйгөн. 2010-жылдан 2021-жылга чейин төрөтү татаалданган аялдардын ооруларынын саны да 82%га өскөн.

Бул статистикалык фактылардын бардыгы Кыргызстандын экологиялык абалынын олуттуу начарлашын мүнөздөгөн эң так көрсөткүчтөр болуп саналат.

Кыргызстандын экологиялык көйгөйлөрү өлкөнүн келечектеги туруктуу өнүгүүсүнө коркунуч туудурат, алардын негизгилери: эффективдүү альтернативаларды түзбөстөн жаратылыш ресурстарынын түгөнүп калышы, негизги табигый экосистемалардын жоголушу жана адамдык капиталдын стагнациясы [6]. Бул маселелерди чечүү өлкөдө жашыл экономиканы өнүктүрүү болушу мүмкүн. Ошондой эле экологиялык көйгөйлөр атмосферадагы жалпы температуранын жогорулашына түздөн-түз таасирин тийгизип, бардык мамлекеттердин климатын өзгөртөөрүн белгилей кетүү керек. Климаттын өзгөрүшү суу ресурстарынын бөлүштүрүлүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Кыргызстанда 20 жылдын ичинде орточо температура 4,8°Сден 6°Сге чейин көтөрүлгөн. Эң пессимисттик болжолдоолор боюнча, ушул кылымда Кыргызстанда орточо температура бүгүнкү күндүн орточо температурасынан 8°С жогорулашы мүмкүн. Географиялык жайгашуусунан улам Кыргызстан Борбор Азия чөлкөмүндө климаттын өзгөрүшүнө эң аялуу өлкөлөрдүн бири болуп саналат.

Кыргыз Республикасы өзүнүн тоолуу ландшафты жана кеңири биологиялык ар түрдүүлүгү менен жашыл экономиканы өнүктүрүү үчүн баа жеткис потенциалга ээ. Өлкөнүн жашыл экономикага инвестиция тартуу үчүн жагымдуулугун ачуу биринчи кезекте анын тоолуу өлкө катары суу потенциалын пай-

далануу менен мүмкүн.

Экономиканы өнүктүрүү белгилүү бир тармактарга ар кандай ресурстарды инвестициялоону камтыйт. Канчалык акталса, өнүгүү темпи ошончолук жогору болот.

- Тоолуу ландшафтта өлкөнүн суу ресурстарынын кинетикалык энергиясын эффективдүү пайдалануу (энергиянын кайра жаралуучу булактарын каскаддык куруу жана генерациялоо);

- ирригациялык тармактарды кеңейтүү жана айыл чарба тажрыйбаларын киргизүү аркылуу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу;

- Тоют үчүн өсүмдүк өндүрүүдө биомассаны көбөйтүү аркылуу мал чарбачылыгында малдын санын көбөйтүү;

- Кыргыз Республикасынын аймагынан өткөндө байланыш жолдорун 1000 кмге кыскартуу

Тармактык деңгээлде жашыл экономиканын приоритеттери болуп аз көмүртектуу энергияны жана энергоэффективдүүлүктү өнүктүрүү, органикалык айыл чарбаны, экотуризмди, жашыл курулушту өнүктүрүү, жаратылыш системаларын коргоо ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, айлана-чөйрөнү, калктын саламаттыгын жана өлкөнүн жаратылышын сактоо менен катар экономиканын бардык тармактарында өндүрүшкө экологиялык альтернативаларды киргизүү зарыл деп айта алабыз.

Адабияттар:

1. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/c210d76d-91e9-4e8e-a597-e49217759846.pdf> Окружающая среда в Кыргызской Республике 2017-2021. Статистический сборник.
2. <http://gosreg.kg/en/structure/17-2017-06-24-17-15-31/442-2020-08-10-16-48-58> (Кирген датасы 12.04.2023) Служба земельных ресурсов при Министерстве сельского хозяйства.
3. Токторалиев Б.А., Шамшиев, Б., Чынгожоев Н., & Бурханов А. (2016). Экологическое состояние лесов Кыргызстана. / Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики, (3), 168-174.
4. <https://kyrtag.kg/> (кирген датасы 13.04.2023)
5. <https://new.med.kg/pressCenter/news/65f4b6f9-0514-4e6085b4-719831c4906e> (кирген датасы 13.04.2023) КР Саламаттыкты сактоо министрлиги.
6. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/14283?cl=gu-ru> (кирген датасы 12.04.2023) Кыргыз Республикасынын юстиция министрлиги.
7. Мендибаев Н. Кыргызстандын айылдарындагы жашоо сапатынын деңгээли социалдык-экономикалык өнүгүүнүн көрсөткүчү катарында. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2014. №. 4. С. 227-231.